

BOEKBESPREKINGEN

J.S.A.M. van Koningsbrugge, *Tussen Rijswijk en Utrecht. De diplomatieke betrekkingen tussen Zweden en de Verenigde Nederlanden, 1697-1713*, INOS, Groningen 1996, ISBN 90-73432-03-0, 272 blz., f 45,-.

Zelden is het Noord-Europese krachtenveld in een zeer korte periode zo aan fluctuaties onderhevig geweest als aan het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. Zelden ook hebben de Verenigde Nederlanden zo'n rol van betekenis gespeeld in de internationale diplomatie en politiek. En zelden wisselden de verschillende nationale belangen zo snel en radicaal van richting. Duidelijkheid en helderheid scheppen in deze materie is dan ook geen benijdenswaardige opgave.

Toch lukt het de Groningse historicus Hans van Koningsbrugge om de grote complexiteit en de vele tegenstrijdigheden tot een begrijpelijk en bovenal vlot leesbaar geheel om te smeden. Hij heeft zijn dissertatie van een duidelijke structuur voorzien. In de eerste twee hoofdstukken wordt een historiografisch overzicht gegeven van respectievelijk het Zweedse Rijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden in de laatste helft van de zeventiende eeuw. In de daaropvolgende hoofdstukken wordt het Noordse conflict van 1697 tot 1713 uiteengegraven en geanalyseerd.

Het buitenlandse beleid van de Verenigde Nederlanden werd in deze periode beïnvloed door twee internationale conflicten, die beiden veel tact en aandacht vereisten en waarin Den Haag een aanzienlijke rol speelde. Het eerste conflict was de Spaanse Successieoorlog (1701-1714), en het tweede was de Grote Noordse Oorlog (1700-1721). De voornaamste drijfveer van de Republiek was om deze twee conflicten strikt gescheiden te houden. Alleen op deze wijze zouden de belangen het best gewaarborgd kunnen worden, alsmede de meeste successen kunnen worden behaald.

Van Koningsbrugge stelt dat Zweden en de Republiek aan het eind van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw in belangrijke opzichten op elkaar waren aangewezen. Den Haag had naast economische motieven, zoals de bestendiging van de commerciële activiteiten met de Zweden en de belangen in het Balticum, ook politieke redenen om Zweden te vriend te houden. Deze Noordse grootmacht kon namelijk van dienst zijn in het conflict om de Spaanse Successie. Zweden kon op zijn beurt de Republiek goed gebruiken bij de verdediging van de in oorlogstijd zwakke communicatie in het Baltische gebied. Het Stockholmse buitenlandse beleid had ten tijde van Karel XII namelijk één belangrijke drijfveer: de controle van de Baltische regio: het *Dominium Maris Baltici*.

De auteur heeft 1697 als beginpunt van zijn onderzoek gekozen, omdat in de jaren na de vrede van Rijswijk "de fundamenteën werden gelegd voor de wijdvertakte internationale bondgenootschappen, die zo bepalend zouden blijken te zijn voor het verloop van de conflicten in Oost- en West-Europa." Tegen

deze achtergrond moet eigenlijk de gehele dissertatie worden gelezen. Elk land liet zich leiden door zijn eigen belangen, en wanneer deze niet meer overeenkwamen met die van de bondgenoten werd een andere partner gezocht. De vele crisisjaren, -kwesties en -gebieden zaaiden vaak verdeling binnen coalities. Van Koningsbrugge schenkt vooral aandacht aan het probleem Holstein-Gottorp, de status van Danzig, de Poolse factor, het verblijf van Karel XII in Turkije en het vraagstuk van Noord-Duitsland. Elk van deze kwesties zorgden voor veranderingen in de partijvorming in het Noordse conflict.

Daarnaast was er in de Republiek een verschil van mening tussen Den Haag en Amsterdam over de te volgen koers. De belangen van de Staten-Generaal lagen bij het versterken van de anti-Franse coalitie, wellicht met Zweedse troepen, en dus steunde Den Haag Stockholm. Amsterdam had daarentegen meer profijt bij de handel met Rusland en steunde zodoende Peter I, de vijand van Zweden. Naarmate Zweden onder leiding van Karel XII een meer agressief beleid jegens Polen, Saksen, Denemarken en Rusland ging voeren - en daarmee de Nederlandse belangen in gevaar bracht -, groeide het wantrouwen in Den Haag. De Republiek koos tenslotte openlijk voor Peter I na de Zweedse nederlaag bij Poltava in 1709, "ett öde och olyckligt tillfälle" - een noodlottig en ongelukkig toeval -, aldus Karel XII.

Al voor Poltava was er in twee opzichten een kentering opgetreden in het Staatse beleid. In de eerste plaats had Zweden met zijn agressieve buitenlands beleid alle krediet verloren, terwijl dat van Rusland alleen maar was toegenomen. In de tweede plaats werd het 'Noordse' beleid nu niet meer bepaald door de Spaanse Successie, maar door het expanderende Rusland. De Staten-Generaal poogden nu een vrede tussen Rusland en Turkije te bewerkstelligen, waardoor het Noordse conflict overzichtelijk zou blijven, zonder gevaar van inmenging in de Spaanse Successieoorlog. De relatie met Stockholm was nu niets anders dan een 'bekoelde vriendschap'. De Republiek stelde alles in dienst van de Spaanse Successieoorlog, die in een beslissende fase was beland. De aandacht voor het Noorden nam af.

Van Koningsbrugge weet hoe hij een lezer moet vermaken. Het onderwerp leent zich hier ook voor. De zeventiende en achttiende eeuwse diplomatie was allesbehalve statisch. De ontwikkelingen die in de bestudeerde zestien jaren plaatsvonden zijn omvangrijk, en volgden elkaar snel op. Vaak veranderde de situatie per maand en daarnaast was deze voor elk land weer anders te interpreteren. Coalities volgden elkaar in hoog tempo op, de richtlijnen die de verscheidene diplomaten kregen veranderden vaak per maand. Een goede illustratie van de snel fluctuerende situatie is de wijze waarop de auteur poogt duidelijkheid te scheppen; na elke uitspraak of conclusie vervolgt hij zijn betoog met een 'ondanks', 'maar', 'echter', 'daarentegen', etcetera.

Het is voornamelijk Van Koningsbrugge's schrijfstijl die het boek zo leesbaar maakt. Hij schrijft bondig en direct, relateert en weet van tijd tot tijd een situatie goed te illustreren middels een pakkend citaat, een waar stokpaardje van de auteur. Vaak wordt met een uitspraak van een diplomaat (in het Russisch, Zweeds, Nederlands, Engels, Frans of Latijn) de tijdgeest treffend weergegeven. Een leuke bijkomstigheid hiervan is dat Van Koningsbrugge zo de enorme diversiteit aan bronnen laat zien die hij heeft geraadpleegd. De wijze

waarop moeilijke omstandigheden worden uitgelegd is zeer doeltreffend, op de goede momenten stelt de auteur zichzelf een vraag, die dan meestal ook net bij de lezer is opgekomen, waarop hij deze met een korte uiteenzetting beantwoordt.

Is dit boek alleen maar rozegeur en maneschijn? Nee, want er zijn ook nog enkele minpunten. Zo is de uitgave slordig, het lijkt alsof het boek voor een naderende *deadline* af moest zijn, waardoor de laatste correctie achterwege is gebleven. Het gevolg is dat het aantal fouten af en toe zo talrijk is - waaronder twee verwisselde kaarten - dat de lezer zich hier daadwerkelijk aan gaat storen. Daarnaast dekt de titel niet de gehele lading van de dissertatie. *Tussen Rijswijk en Utrecht* is niet alleen een verhandeling van de Nederlandse diplomatieke betrekkingen met Zweden, maar evengoed met Groot-Brittannië, Rusland, het Ottomaanse Rijk en Denemarken. Al deze landen speelden een rol van betekenis in het Noordse conflict en in het Staatse beleid, waardoor er ook de nodige aandacht aan wordt besteed. De Nederlands-Zweedse betrekkingen overheersen allerm minst. Overheersend zijn de betrekkingen van de Republiek met de verschillende deelnemers aan het Noordse conflict, tegen de achtergrond van het Stockholmse beleid gericht op een Zweeds *Dominium Maris Baltici*.

Enkele andere punten van kritiek wegen wellicht zwaarder. Zo stelt de auteur dat één van de pijlers van het Nederlandse beleid jegens Zweden de angst was voor een Frans-Zweedse alliantie. Nergens wordt deze veronderstelling echter onderbouwd, uit het hele betoog zal de lezer juist eerder tot een tegenovergesteld oordeel komen. Een ander punt is dat Van Koningsbrugge, net als de bestuurders van de Republiek, het Noordse conflict in zo'n mate van de Spaanse Successieoorlog isoleert dat het conflict in al zijn diversiteit kan worden beschreven, een keerzijde van de medaille is echter dat hiermee de Europese context wegvalt. Tenslotte geeft de auteur een zeer povere reden om zijn onderzoek slechts tot 1713 te laten voortduren. Het is eigenlijk maar één zin: "De vrede van Utrecht van 1713 markeert het einde van het Staatse beleid om de conflicten in West- en Oost-Europa te scheiden." Een dissertatie met zoveel klasse en kwaliteit zou een beter eind hebben verdiend.

Sander Huisman

Raymond Detrez, *De sloop van Joegoslavië. Relas van een boedelscheiding.*
Uitgeverij Hadewijch, Antwerpen-Baarn 1996, 339 blz., ISBN 90-5240-350-3
f 44,90

In het voorwoord van *Groniek* 130 (oktober 1995) stelden de redacteuren van het tijdschrift zich de vraag of er niet al genoeg gepubliceerd was over het voormalig Joegoslavië. In navolging van de redactie wil ik deze vraag met 'nee' beantwoorden. Sinds het uitbreken van de vijandelijkheden, nu zo'n zes jaar geleden, is er in Nederland en daarbuiten weliswaar een enorme stroom publicaties op gang gekomen, maar het wetenschappelijk gehalte van de meeste van

deze publicaties laat te wensen over. Voor wat betreft het Nederlandse taalgebied laat dit zich onder meer verklaren uit het ontbreken van een lange en diep gewortelde wetenschappelijke traditie van historisch en daaraan verwant onderzoek naar Joegoslavië. Het was daardoor een onderwerp waarop het makkelijk scoren was, een effect dat nog werd vergroot door het feit dat allerlei 'buitenstaanders' zich als deskundigen gingen opwerpen.

Binnen bovenstaand kader vormt het boek *De sloop van Joegoslavië. Relas van een boedelscheiding* van de Belg Raymond Detrez een van de weinige positieve uitzonderingen. Detrez verdient lof voor het feit dat hij als een van de eersten in het Nederlands taalgebied een samenhangend boek van niveau heeft geschreven over Joegoslavië.

Als een rode draad door het boek loopt zijn opvatting dat in de Joegoslavische federatie weliswaar een wankel evenwicht bestond tussen centrifugale en centripetale krachten, maar dat dit niet noodzakelijkerwijs tot het uiteenvallen van die federatie had hoeven leiden. Hij stelt terecht dat de publiekelijke identificatie van de talloze politieke en economische geschillen tussen de onderscheiden republieken als geschillen tussen de desbetreffende naties het fatale mengsel heeft opgeleverd dat de desintegratie inleidde. Joegoslavië is moedwillig gesloopt door nationalistische en egocentrische politici in elk van de zes republieken, zij het dat sommige van hen meer schuld dragen dan andere. Anders gezegd: Joegoslavië was weliswaar een kruitvat, maar de lont is aangestoken. Dit verklaringmodel is naar mijn mening geloofwaardiger dan de theorieën over eeuwenoude etnische haat, en de *clash of civilizations*, waarvan sommigen het begin al hebben gelegd op het einde van de vierde eeuw bij de deling van het Romeinse Rijk. Dat wil zeggen: nog voor er sprake was van Slavische, laat staan Servische of Kroatische aanwezigheid op de Balkan.

Een minder sterk punt in deze benadering is dat Detrez spreekt van 'aan de federatie inherente centrifugale krachten' die soms met grove middelen in bedwang werden gehouden door de Bond van Communisten. "Niemand was tevreden over het federale systeem" en "het aan gezag inboeten van de Bond van Communisten vormde een reëel gevaar voor de coherentie van de federatie." Dit wekt de suggestie dat alleen de communisten hechtten aan de gemeenschappelijke staat. Tegelijkertijd meent Detrez evenwel dat het autoritair geregeerde Joegoslavië hervormd had kunnen worden tot een pluriforme democratische staat.

Ook stelt hij dat het federale staatsmodel wel had kunnen werken, als de grenzen tussen de republieken anders getrokken waren, en de constituerende delen niet gedefinieerd waren als de (deel-)staat van deze of gene natie. De (veelal 'historische') grenzen tussen de deelstaten van de Federatie werden juist getrokken om de indruk weg te nemen dat Tito's Joegoslavië een herhalingsoefening was van het Joegoslavië van voor de Tweede Wereldoorlog, dat door de Serviërs werd gedomineerd. Dus rijst dan de vraag of Joegoslavië niet zonder meer ten dode was opgeschreven. Iedere andere afbakening van territoria zou immers op groot verzet zijn gestuit. En dat is een redenatie die deterministische trekken heeft - en alleen al daarom is enige argwaan op zijn plaats. Detrez

ondervangt deze onwelkome redenatie door de nadruk te leggen op het handelen, en/of bewust nalaten van handelingen door een schare nationalistische politici: Alija Izetbegović, Radovan Karadžić, Milan Kučan, Slobodan Milošević, Stipe Mesić, Franjo Tuđman en talloze anderen.

Dit tweeledig verklaringsmodel met enerzijds menselijk handelen, en anderzijds sociale, politieke, economische en constitutionele elementen levert een boek op dat alleszins leesbaar is, en enkele bijzonder goed uitgewerkte passages bevat. Instructief zijn de gedeelten over het optreden van de internationale gemeenschap, en over de fel bekritiseerde Joegoslavische grondwet van 1974. De deelstudies over Bosnië en de Krajina zijn mijns inziens buitengewoon geslaagd, zij het dat hij het begrip Krajina ten onrechte beperkt tot die gebieden waar een Servische meerderheid woonde. Tot de historische Militaire Grens (Vojna Krajina) behoorde immers het gehele gebied ten westen en noorden van de Osmaans-Oostenrijkse (thans Bosnisch-Kroatische) grens van Knin in Zuid-Dalmatië tot Zemun bij Belgrado. In engere zin omvat Krajina enkel het westelijke deel van de door de Serven op het territorium van de republiek Kroatië uitgeroepen RSK (Republika srpska krajina - Republiek van de Servische Krajina).

Merkwaardig is Detrez' gebruik van de term *Bošnjak* als etnonym voor de Bosnische Moslims. De auteur heeft weliswaar gelijk als hij stelt dat de term al in de negentiende eeuw werd gebruikt (vgl. De Vries en Grémaux in *Groniek* 130), maar hij werd door de Oostenrijkers gepropageerd als etnonym van een civiele natie, die drie religies aanhing. In die betekenis vond de term enkel bij sommige moslims ingang, en werd allerwegen geassocieerd met het Habsburgse bewind. Niet voor niets noemde de belangrijkste Bosnische partij in het Interbellum zich *Jugoslavenska Muslimanska Organizacija* (Joegoslavische *Moslimorganisatie*). Ook de overige moslimpartijen gebruikten '*Bošnjak*' niet; ze prefereerden de adjectieven moslim- of Joegoslavisch. Afgaande op de wijdverbreide gewoonte waarmee katholieke en orthodoxe Zuid-Slaven zichzelf en elkaar aanduiden (*katolik* en *pravoslavac*) lijkt het niet vreemd te veronderstellen dat de meeste moslims zich met *musliman* aanduiden. Het gebruik van de in 1994 als etnonym verplicht gestelde term *Bošnjak* in plaats van het volgens Detrez 'verwarrende' *Musliman* voor de daaraan voorafgaande periode is aanvechtbaar, want waar *Bošnjak* een oorspronkelijk neutrale term was ('drager van de Bosnische nationaliteit'), die op leden van elk van de religieuze groepen kon slaan, slaat ze nu uitsluitend op 'Moslims, het staatsvolk van Bosnië' en heeft ze daardoor sterke irredentistische connotaties - ze suggereert dat enkel de moslims autochtoon zijn. Had Izetbegović de multiculturele aspecten van Bosnië willen benadrukken, dan had hij alles bij het oude gelaten. Ik neem niet aan dat Detrez wil suggereren dat het vooroorlogse Bosnië eigenlijk van de Moslims was. Deze terminologische kwesties, *Bošnjak* en *Krajina*, doen echter niets af aan de kwaliteit van de bijbehorende analyses.

Het boek kent ook zeker een aantal minpunten. Persoonlijk vind ik het grote aantal spelfouten erg storend, zowel in het Nederlands, als in het Servo-Kroatisch. Gebrek aan kennis van laatstgenoemde taal zal tot gevolg hebben dat

deze fouten een eigen leven gaan leiden in werk van wetenschappers en studenten die het boek zullen gaan gebruiken. In de literatuurlijst ontbreken bovendien tenminste drie titels. Ook de alinea over de Bosnische kerk is minder geslaagd; ten aanzien van de herkomst van de Kerk en de aard van de leer herhaalt het weerlegde stellingen. Het steunt bovendien niet op Noel Malcolms *Bosnia. A short history*, hoewel die suggestie wel gewekt wordt. Wie Malcolms boek leest treft daar geheel andere conclusies aan.

Erger is, dat jaartallen en data door elkaar gehaald worden. In een aantal gevallen kan dit niet aan zetfouten worden toegeschreven. Zo verklaarde de Nationale Raad van Slovenen, Kroaten en Serven die in Zagreb de macht had overgenomen, zich niet op 29 september, maar op 29 oktober 1918 onafhankelijk van Oostenrijk-Hongarije, en besloot op 24 november, en niet op 31 oktober, dat de onder zijn gezag staande territoria één staat zouden gaan vormen met Servië en Montenegro. Elders in het boek worden in een passage over Kosovo Albanezen en Joegoslaven door elkaar gehaald, zodat die passage een verwarrende indruk achterlaat.

Demografische gegevens behoren, waar het gaat om geboorte- en sterftecijfers, in promille te worden uitgedrukt. Wie de cijfers in het boek hanteert komt uit op een verdubbeling van de moslimbevolking van Bosnië na één jaar, tien maanden en twee dagen. Geen wonder dat de Bosnische Serven als de dood waren. Zo zijn er nog een paar voorbeelden te noemen, de Russische bemiddelaar Tsjerkin wordt *Vasili* in plaats van *Vitaly* genoemd; de HDZ (Hrvatska demokratska zajednica - Kroatische Democratische Unie) krijgt bij dezelfde verkiezingen uiteenlopende aantallen zetels; de nationalistische Servische SDS (Srpska demokratska stranka - Servische Democratische Partij) kreeg in tegenstelling tot wat Detrez stelt niet alle stemmen van de Serven in Kroatië, de meeste van hen stemden op de *reform*-communisten van de Kroaat Ivica Račan (vgl. L. Silber en A. Little, *The death of Yugoslavia* (Londen 1995) 102). Onvermogen c.q. onwil van Kroatische zijde de Serven gerust te stellen vergrootte in de periode juni 1990-juni 1991 de steun voor de SDS.

Deze tekortkomingen wekken een indruk van gehaastheid, alsof de uitgever wilde dat het boek voor de laatste correctieronde al in de schappen zou liggen. En dat valt te betreuren, want dit soort slordigheden worden al gauw geassocieerd met de kwaliteit van de analyse. Dat dit in het onderhavige geval geen recht zou doen aan het boek staat buiten kijf.

Floribert Baudet

Carl Bernstein en Marco Politi, *Zijne Heiligheid. Johannes Paulus II en de verborgen geschiedenis van onze tijd*, Jan Mets, Amsterdam 1996, vert. André Haacke en Ruud van der Helm (*His Holiness- John Paul and the hidden history of our time*, [New York 1996]), ISBN 90-5330-182-8, 447 blz., f 49,90.

Met Pasen dacht de hele wereld dat het einde van het leven van paus Johannes Paulus II in zicht was. Tijdens zijn bezoek aan Libanon, in mei van dit jaar, oogde hij echter opmerkelijk fit. Dit is kenmerkend voor het leven van deze paus; ondanks ziekte en tegenslag zet hij zijn werk voort. *De Volkskrant* berichtte 2 juni jongstleden over de vijfde reis van de paus naar zijn geboorteland Polen onder de titel 'Versleten paus is even boze vader'. Karol Wojtyla mag dan een oude, bijna versleten man zijn, een mogelijk nabije dood van de paus is een te pijnlijk onderwerp voor de Polen, voor wie een wereld zonder Poolse paus volstrekt ondenkbaar is, aldus correspondent Michel Maas. Nog steeds is de paus belangrijk voor de Polen. Redenen daarvoor worden na het lezen van *Zijne Heiligheid* duidelijk.

De Amerikaan Bernstein (van de Watergate-onthullingen) en de Italiaanse journalist Politi beschrijven aan de hand van vele interviews en archiefmateriaal het leven en werk van Karol Wojtyla. Het verhaal begint met de geboorte van Karol Jozef Wojtyla op 18 mei 1920 te Wadowice in Polen, waarna een beschrijving gegeven wordt van Wojtyla's jeugd, zijn schoolcarrière, de priesterwijding in 1946, de weg naar het pausschap en zijn verkiezing tot paus in 1978. Omdat Johannes Paulus II bekend staat om het maken van vele reizen wordt hieraan veel aandacht besteed. De auteurs hebben al deze reizen met hun verschillende doelstellingen beschreven, waarbij de politieke situatie in het bezochte land nauwkeurig wordt behandeld. Bernstein en Politi omschrijven de activiteiten van de paus als zouden ze meer passen bij een president-directeur van een multinational dan bij een pontifex. Geen van z'n voorgangers had zo vaak buiten het Vaticaan verbleven.

De meeste interessante reizen zijn die naar zijn geboorteland Polen, dat hij op 2 juni 1979 voor de eerste keer in de hoedanigheid van paus bezocht. Tijdens de eerste uren van zijn bezoek waren meer dan een miljoen Polen op de been. Wojtyla probeerde door zijn optreden het geweten van de bevolking wakker te schudden maar wilde de gelovigen niet tot onbezonnen daden aanzetten. De scheidslijn tussen deze twee was fragiel, en het enthousiasme van het volk dreigde constant de overhand te krijgen. Op 10 juni, de dag die gekozen was om Sint-Stanislaus, de martelaar-bisschop van het oude Krakow en de beschermheilige van Polen, te eren, kondigde Johannes Paulus II aan dat de negenhonderdste verjaardag van de dood van Stanislaus een keerpunt voor volk en kerk was. Dit was alles wat de menigte nodig had; zij begreep hem volkomen. De paus kon zijn volk een nieuwe zegen geven, een nieuwe missie toevertrouwen. De strijd van de paus en de Slavische naties tegen het sovjetimperium was begonnen.

Het grootste deel van *Zijne Heiligheid* gaat over de rol die Wojtyla speelde in de strijd tegen het communisme en de uiteindelijke val daarvan in zijn ge-

boorteland. Over hoe hij trachtte de arbeiders te steunen en tegelijkertijd de Russen buiten Polen probeerde te houden. De sovjets zijn echter nooit serieus van plan geweest Polen binnen te trekken, aldus Bernstein en Politi. Wanneer op 13 december 1981 de staat van beleg in Polen wordt afgekondigd en de leiders van Solidarnosc gearresteerd worden, neemt de paus het opperbevel in de strijd over. De strategie van Wojtyla tijdens deze staat van beleg bestond er in dat Solidarnosc ondergronds actief bleef, opnieuw ging publiceren en programma's uitzenden en op een of andere manier via de kerk en zijn eigen persoon de mensen geestelijk een hart onder de riem zou steken. Met dit in gedachten begon de paus volgens Amerikaanse functionarissen in het geheim geld uit pauselijke fondsen naar Solidarnosc over te hevelen. Op 7 juni 1982 arriveerde de toenmalige Amerikaanse president Ronald Reagan in het Vaticaan voor een topontmoeting die de opmerkelijke geheime alliantie tussen Washington en Vaticaan gestalte zou geven. Beide waren overtuigd dat de Sovjetunie op instorten stond en dat hun enige taak was dit proces van afbrokkeling te versnellen. Het grootste geheim van de ontknoping van de Koude Oorlog is, volgens de auteurs, dat vanaf het bezoek van de president aan de paus in 1982 tot de val van de Berlijnse muur in 1989, de regering van de Verenigde Staten meer dan 50 miljoen dollar heeft uitgegeven om Solidarnosc in leven te houden. Johannes Paulus II werd natuurlijk op de hoogte gebracht van de ambitieuze reikwijdte van deze door CIA geleide operatie, al zorgde hij ervoor niet al te veel bijzonderheden te kennen.

Tijdens het tweede pausbezoek aan Polen, in juni 1983, had hij ontmoetingen met Lech Walesa, de onder huisarrest geplaatste leider van Solidarnosc, en met partijleider Jaruzelski. Na een week in zijn geboorteland vertrok Wojtyla in triomf. Hij had de Poolse bevolking weer hoop en vechtlust gegeven. Zoals de redacteurs van het ondergrondse blad van KOR schreven: "wij hebben onze stem teruggevonden en zijn weer in staat rechtop te staan". Dat was precies wat de paus gehoopt had. Kort na het bezoek werd de staat van beleg opgeheven.

Op 8 juni 1987 arriveerde de paus voor de derde keer in Polen. Hij gebruikte iedere gelegenheid om zijn kritiek op de Poolse regering te uiten en na dit bezoek voelden de Polen dat het einde van het regime komende was. "Jaren later roemde een groot deel van de wereld Wojtyla als de winnaar van een oorlog die hij in 1978 was begonnen. Hij vermeed uitdrukkelijk zichzelf te etaleren als een soort *superman* die de 'sovjetbeer' had gevloerd. Hij had de crisis van het communisme persoonlijk meegemaakt, maar bovenal had hij als filosoof zijn gedachten laten gaan over het wezen van de tegenstrijdigheden van het communisme. Beter dan menig westers politicus begreep hij dat het sovjetstelsel door een implosie ineen was gestort. De druk van buitenaf had de barsten in het systeem blootgelegd, maar de uiteindelijke ineenstorting was gekomen door de grote inherente gebreken", aldus Bernstein en Politi.

Het mag na het lezen van dit boek duidelijk zijn, dat de paus alles wat in zijn vermogen lag gedaan heeft om de barsten in het systeem bloot te leggen. Dat hij daarmee 'succes' heeft geboekt, heeft de geschiedenis uitgewezen. De auteurs zijn er mijns inziens in geslaagd een gedegen levensverhaal van Zijne

Heiligheid te geven. De vraag blijft echter, waarom het boek geschreven is tijdens zijn pontificaat en waarom niet gewacht is tot zijn dood? Een antwoord daarop zou kunnen zijn dat Bernstein en Politi vinden dat het hoogtepunt in de carrière van Johannes Paulus II ligt in de rol die hij speelde in de val van het communisme in Polen. Omdat er daarna voor hem geen hoofdrol meer was weggelegd, kon het boek reeds geschreven worden. Tijdens Wojtyła's vierde reis naar Polen in juni 1991 bleek inderdaad dat Polen was veranderd. Steeds meer mensen stonden afwijzend tegenover de wens van de geestelijkheid een rol te spelen in het openbare leven en tegenover hun autoritair optreden. Bernstein en Politi schrijven: "Geschokt en verbitterd verliet Johannes Paulus II zijn land. Na alles wat de kerk gedaan had om het communisme ten val te brengen, beschouwde hij de kritiek van de gelovigen op hun priesters als onrechtvaardig." Later gaf Wojtyła toe beledigd te zijn door de Polen. Hij had het contact met het volk verloren en zijn rol leek uitgespeeld.

Wat echter blijkt uit het bovengenoemde artikel in *de Volkskrant* is dat de Polen wéér veranderd zijn. Juist nu het land hopeloos verdeeld is willen de Polen dat de paus zegt hoe het verder moet. Zijn rol in Polen is dus niet uitgespeeld?! Ik vind het jammer dat zowel deze vijfde reis naar Polen als de reis naar Libanon niet meer in het werk van Bernstein en Politi voorkomen. Natuurlijk is Wojtyła's rol in de val van het communisme in Polen zijn grootste verdienste geweest, en is hij een oude, bijna versleten man, maar zijn bezoeken tonen nog steeds aan dat zijn aanwezigheid een sprankje hoop geeft aan mensen die in ellende leven. Als dat geen verdienste is...

Een gemiste kans voor Bernstein en Politi, al had ik het jammer gevonden wanneer ik op dit boek had moeten wachten tot na de dood van Johannes Paulus II.

Frederike Hurenkamp

Jo Tollebeek, *De ekster en de kooi: Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving*
Bert Bakker, Amsterdam 1996, ISBN 90 351 1781 6, 323 pagina's, f 39,95

Het laatste boek van Jo Tollebeek, een verzameling van een twaalfstal al eerder gepubliceerde essays, biedt een rijk assortiment thema's aan. Het getuigt zowel van de reikwijdte van Tollebeeks interesse als van de diepgang van zijn kennis van de historische cultuur in Frankrijk en de Lage Landen gedurende de laatste twee eeuwen. De term 'historische cultuur' is hier op z'n plaats want Tollebeek beperkt zich niet tot de professionele geschiedbeoefening; hij heeft ook een scherp oog voor de meer alledaagse vormen van historisch besef en de diverse uitingsvormen daarvan. Zo kan de lezer van *De ekster en de kooi*, naast een vergelijkende studie over de academische loopbanen van Huizinga en Pirenne, een analyse aantreffen van onder andere de mythe van de Guldensporenslag en zijn cultuur-politieke betekenis, het belang van de visuele dimensie in de Romantische geschiedschrijving, alsmede het exorbitant lange dagboek van Henri-

Frédéric Amiel, dat in verband wordt gebracht met het werk van diens tijdgenoot Nietzsche, die eveneens klaagde over de 'nadelen' van een historisch besef. Het op deze wijze bij elkaar brengen van Nietzsche en Amiel is niet alleen typerend voor Tollebeeks pogingen om de vervlechting van culturele verschijnselen bloot te leggen, maar ook voor zijn gave om verrassende combinaties van denkers te maken en hun verwantschap te tonen.

Centraal in Tollebeeks werkwijze is de techniek van de frappante anekdote, waarmee hij zich een waardig discipel toont van de Romantische geschiedschrijvers met hun streven naar een zo 'concreet' en kleurrijk mogelijk beeld van het verleden. Het opstel getiteld 'Mario Praz, Lord Byron en de historische sensatie' levert een treffende illustratie; bovendien thematiseert het de functie van 'details' bij het oproepen van een beeld van het verleden. De lezer krijgt een nauwgezette beschrijving van het huis van Praz in Rome, met daarbij bijzondere aandacht voor een met een portret van Byron versierde klok, op de schoorsteenmantel. Deze rondleiding *chez* Praz vormt het vertrekpunt voor een elegante reeks bespiegelingen over de manier waarop deze laatste zich in souvenirs van Byron verdiepte en, meer in het algemeen, over de manier waarop bepaalde locaties, bijvoorbeeld Venetië, een rol kunnen spelen bij de evocatie van het verleden.

In *De ekster en de kooi* ligt het accent vooral op de presentatie van het leven en werk van individuen, op het vastleggen van de 'kleur' van het verleden, en niet zozeer op het trekken van meer algemene conclusies. Het eerste essay 'Over het (bedriegelijke) succes van de theoretische geschiedenis in Nederland' wordt echter gewijd aan recente trends binnen de theoretische geschiedenis; Tollebeeks stellingnames in deze debatten werpen impliciet licht op de overige studies. Na een impasse te hebben geconstateerd in de huidige verhoudingen tussen geschiedtheoretici, historiografen en praktiserende historici, voorziet Tollebeek in dit openingssalvo toch een vruchtbare toekomst voor het vak. Enerzijds poneert hij het belang van de vergelijkende benadering van de geschiedschrijving als een van de vormen waarin het verleden wordt afgebeeld: de historische representatie dient zelf als onderdeel van de cultuurgeschiedenis te worden bestudeerd. Anderzijds kondigt hij een nieuw 'esthetisch realisme' aan waarin, zowel op geschiedstheoretisch niveau als in de cultuurhistorische praktijk, aandacht wordt besteed aan de 'historische ervaring.' Met deze en verwante termen wijst Tollebeek op het feit dat het omgaan met het verleden een vorm van belangeloos genot kan zijn - met name op die momenten dat een individu als Praz, onder invloed van een voorwerp, plek, of gewaarwording - opeens het gevoel krijgt zich in direct contact met het verleden te bevinden.

De ekster en de kooi biedt een aantal zeer levendige beschrijvingen van dit soort 'historische ervaringen'. Het wordt duidelijk dat dit inderdaad een interessant aspect van de historische cultuur is dat zonder meer verder aandacht verdient binnen de door Tollebeek geponeerde cultuurhistorische benadering - het zou mijns inziens interessant zijn om bijvoorbeeld nader onderzoek te verrichten naar de plaats van de historische ervaring in de verzamelcultuur van de achttiende-eeuwse oudheidkunde of in de populaire 'pretparken-cum-musea'

in de trant van het Zuiderzeemuseum of zelfs Archeon. Minder overtuigend is het theoretisch belang dat aan het concept 'historische ervaring' wordt toegekend - op p.163 geeft hij weliswaar toe dat 'de historische ervaring niet de hele geschiedbeoefening dekt'. Problematischer nog, het is onduidelijk hoe 'de historische ervaring' vanuit een theoretisch perspectief te combineren valt met het ook door Tollebeek geponeerde idee van de 'representatie'. De *linguistic turn* heeft ons toch immers geleerd dat de representatie altijd een element van constructie bevat? In het essay 'Het boek der geschiedenis' echter wordt de 'authenticiteit van de ervaring' (p.161) voorgesteld als een 'verademing na zoveel "taalgevoeligheid"' (p.163), als alternatief voor het constructivisme van de laatste jaren eerder dan als een vervolg daarop. Het is te hopen dat Tollebeek in de toekomst dieper zal ingaan op de manier waarop de 'historische ervaring' wordt gerepresenteerd en welke rol deze speelt in het publiekgerichte *discours* over het verleden. Gezien het verband dat hij in sommige essays zo duidelijk laat zien tussen hedendaagse vraagstukken en de representatie van het verleden is het te hopen dat hij ook meer zal zeggen over de rol alsmede over de beperkingen van het esthetische als drijfveer achter de historische cultuur.

Ann Rigney

Anna Maria van Schuurman, *Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor de wetenschap*, Xenos, Groningen 1996, ISBN 90-6208-123-1, 98 blz., f 22,50

Wanneer Anna Maria van Schuurman college volgde zat ze achter een schot omdat de mannelijke studenten anders te veel afgeleid zouden worden door haar aanwezigheid. De situatie was dan ook uitzonderlijk: Anna Maria was de eerste vrouw die toegang kreeg tot een Nederlandse universiteit, al was het dan via kijkgaatjes.

Anna Maria van Schuurman (1607-1678) bracht het grootste deel van haar leven in Utrecht door. Ze was door haar ouders gestimuleerd zich te ontwikkelen op wetenschappelijk, artistiek en religieus vlak. Al snel stond ze bekend als talenwonder en artistieke persoonlijkheid. Ze had contact met wetenschappelijke en literaire kopstukken van de Republiek. Met de Utrechtse theoloog Voetius had ze zo'n goede band dat hij haar toestond zijn colleges bij te wonen. Nadat ze in 1636 een gedicht schreef ter ere van de stichting van de universiteit oversteeg haar roem de grenzen. De 'Utrechtsche joffer' had internationale faam verkregen als de geleerdste vrouw van haar tijd.

Nu is een van haar belangrijkste werken, de *Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap* uit het Latijn in het Nederlands vertaald en opnieuw uitgegeven, met een uitgebreide inleiding van de filosoof A.C.M. Roothaan.

Een geleerde vrouw als Anna Maria van Schuurman was in de zeventiende-eeuwse maatschappij een zeldzaam, maar geen uniek fenomeen. Er waren vrouwen van goede komaf, die al jong door hun vaders werden opgeleid. Ze

wisten voor zichzelf een goede positie te verwerven, en een aantal van hen publiceerde ook een tractaat waarin ze zich over 'de vrouw' uitlieten. Belangrijk is bijvoorbeeld het tractaat van Lucretia Marinella (1571-1653), een in 1600 verschenen aanval op Aristoteles' visie over de minderwaardigheid van vrouwen, waarin ze verdedigt dat vrouwen juist de volmaaktere soort mensen zijn. Marie Le Jars de Gournay (1565-1647), Frankrijks geleerdste vrouw, publiceerde in 1622 *De l'égalité des hommes et des femmes*. De Nederlandse arts Johan van Beverwijck werd uit bewondering voor Anna Maria een groot voorstander van vrouwenemancipatie en publiceerde in 1639 *Van de VVnmentheyt des vrouwe-licken geslachts*. In deze tractaten klonk het verlichtingsideaal van gelijkheid soms al door. Toch werd er, door feministes uit de Verlichting en later, nauwelijks teruggesproken op de zeventiende-eeuwse tractaten. Het 'feminisme' uit de zeventiende eeuw vond weinig maatschappelijke weerklank en bloedde al snel dood. Volgens Roothaan is dit te wijten aan de 'grote' verlichtingsfilosofen als Locke en Spinoza, die zich tegen de zaak van de vrouwen keerden. Bovendien was het feminisme uit die tijd wel sociaal, maar niet politiek gethematiseerd. Londa Schiebinger heeft nog een andere theorie: zij zegt dat het feminisme uit de zestiende en zeventiende eeuw gedoemd was te mislukken, omdat het nog gebruik maakte van de oude kosmologieën en geen vraagtekens zette bij de sociale hiërarchie waar ze uit voortkwamen. 'However brilliantly they stood Aristotle on his head, he was easily set upright again.'¹ Anna Maria van Schuurman grijpt zelf wel terug op Aristoteles, haar verhandeling is namelijk opgebouwd volgens de regels van de logica, en die komt weer voort uit de syllogistiek van Aristoteles. Een verhandeling opgebouwd zoals deze; met een kwestie, een definitie van alle gebruikte begrippen, en dan een logisch tegen elkaar afzetten van argumenten en tegenargumenten, gevolgd door een conclusie, is ontwikkeld in de middeleeuwse scholastiek. Dit was een methode die nog algemeen gebruikt werd aan de zeventiende-eeuwse universiteiten. Anna Maria redeneerde dus op een uiterst traditionele manier en paste zich zo aan aan de wetenschappelijke wereld waar ze zelf geen deel van uitmaakte. Het feit dat ze in staat was een dergelijk tractaat te schrijven was impliciet al een bewijs voor haar stelling dat vrouwen aanleg hebben voor de wetenschap. Roothaan veronderstelt in haar inleiding dat ze misschien door deze vorm te kiezen impliciet pleit voor toelating van vrouwen tot de universiteit. De andere verklaring die Roothaan aandraagt, dat ze voornamelijk mensen in haar eigen omgeving wilde overtuigen en daarom haar manier van redeneren aanpaste aan wat zij gewoon waren, is veel overtuigender.

Uit haar verhandeling blijkt een zeker conservatisme, ze zet geen vraagtekens bij bestaande sociale hiërarchieën. Het enige waar ze voor pleit is het feit dat vrouwen wetenschap mogen beoefenen, en daar ook toe in staat zijn, maar dit geldt alleen voor vrouwen die ongetrouwd zijn, en dus geen huishoudelijke plicht jegens hun man en kinderen hebben, en welgesteld, zodat ze tijd genoeg

1 Londa Schiebinger, *The mind has no sex?* (Londen 1989), 170.

hebben om zich aan de wetenschap te wijden. De *christelijke vrouw* is het uitgangspunt van de verhandeling. Wetenschap moet ook vanuit vroomheid worden benaderd. Talen moeten bestudeerd worden om de bijbel in zijn oervorm te kunnen lezen, de natuur om de schepping van god te eren en geschiedenis kan een meisje leren 'het schandelijke van het eerzame, het schadelijke van het onschadelijke, het gepaste van het ongepaste' te leren onderscheiden.' Religie speelde altijd al een belangrijke rol in Anna Maria's leven, maar ze ging zich er steeds meer in verdiepen. Haar goede verstandhouding met de theoloog Voetius wekte al commentaar bij haar vroegere bewonderaars zoals Descartes en Huygens, ze was geen 'salonfähig wonder van algemene ontwikkeling' meer. Dat ze zich later bij de radicale christelijke leefgemeenschap van de labadisten voegde, wekte nog meer wrevel. Ze neemt zelf steeds meer afstand van haar vroegere zucht naar erkenning en roem, ze verwijt zichzelf dat ze heeft toegegeven aan 'de verlokkingen van de ijdelheid die geleerdheid met zich meebracht,' Haar vroomheid is een duidelijke factor in haar conservatieve levenshouding. Dit droeg ertoe bij dat ze nieuwe gesecculariseerde filosofieën als het cartesianisme niet werkelijk kon accepteren. Ze zat nog vast in het denkkader van de Renaissance, kon zich mentaal niet losmaken van haar eigen tijd, en dus nooit iets werkelijk innovatiefs produceren.

Haar conservatisme en de neiging zich aan te passen komen ook erg duidelijk naar voren in de - ook in dit boekje opgenomen - briefwisseling met de Leidse theoloog André door vrouwen. Ze schrijft heel deemoedig, verontschuldigt zich voortdurend voor het feit dat ze met haar 'beuzelarijtjes' zijn kostbare tijd verspeelt. Uiteindelijk geeft ze hem op veel punten gelijk, en benadrukt dat ze nooit zou beweren dat de vrouw geschikter voor de wetenschap was dan de man. Het tractaat van Marinella keurt ze af, ze schaamde zich zelfs om het te lezen, en schrijft "als onze sekse goede kwaliteiten heeft die het verdienen verkondigd te worden, dan wil ik die rol heel graag aan u, uitmuntende lofredenaars, toebedelen. Want wij behoren tevreden te zijn met alleen het geweten als toeschouwer". Toch schemeren alleen hier - niet in het minst vanwege de levendige vertaling - de echte, de persoon Anna Maria, en de flair en passie waarmee ze haar argumenten aandraagt, een beetje door de bladeren heen. De brieven zijn dan ook het leukste om te lezen in het boek.

De inleiding van Roothaan is goed en informatief en behandelt de kernpunten van het debat rondom Anna Maria van Schuurman. Storend is alleen dat ze de vertaling van deze verhandeling vanuit feministisch oogpunt probeert te legitimeren. Zo begint ze met een stukje over het belang van het recht op onderwijs, terwijl Anna Maria daar niet voor gepleit heeft en op dat gebied ook helemaal niets bereikt heeft, behalve dat ze zelf, omdat ze toevallig bevriend was met een docent, een aantal colleges mocht bijwonen. Dat is misschien wel revolutionair, maar het is zeker niet haar verdienste - behalve indirect, als je haar talent voor de wetenschap en haar algemene ontwikkeling als haar verdienste ziet. Ze verdraait alles zo, dat het als feministisch te interpreteren valt, voorzover je van feminisme kan spreken in de zeventiende eeuw. Anna Maria's conservatieve manier van redeneren ziet ze als een soort slinkse aanval op de

conservatieven van binnenuit. Terwijl Anna Maria duidelijk binnen haar eigen tijd redelijk behoudend was. Toch streefde ze naar wetenschapsbeoefening van vrouwen, wat weer vooruitstrevend was.

Dat is ook meteen de enige legitimatie die het boek nodig heeft. Het beeld dat uit alles naar voren komt, van een vrouw die haar eigen weg moest zoeken tussen oude en nieuwe religies en filosofieën, die haar plaats moest zoeken in de maatschappij op het kruispunt tussen Renaissance en Verlichting, dat is veel belangrijker en interessanter dan de sporadisch te ontwaren vroegfeministische trekjes van haar werk. Roothaan noemt het tractaat van Schuurman een 'roep in de woestijn'. Dat is het misschien wel, maar dan heeft Anna Maria de bewoonde wereld nog niet ver achter zich gelaten.

Rebecca Wilson

Marjo Buitelaar en Geert Jan van Gelder, *Het Badhuis. Tussen Hemel en Hel*, Bulaag, Amsterdam 1996, ISBN90-5460-023-3, 239 blz., ill., f 39,50.

Oosterse badhuizen, in het Midden-Oosten hammaams genaamd, spreken al eeuwen tot de verbeelding van vooral westerlingen. Deze verbeelding kwam het sterkst tot uiting in de werken van de Europese schilders. Alle clichés over de oosterse sensualiteit kwamen zo tot uiting en het schilderij schepte het beeld van een hammaam als was het een plek voor ongebreideld vrouwelijk erotisch genot. Het contrast met de werkelijkheid kon bijna niet groter zijn. De hammam was bedoeld voor reiniging, zowel lichamelijk als geestelijk en niet alleen vrouwen maakten er gebruik van.

De ondertitel *Tussen Hemel en Hel* geeft het paradoxale karakter van de hammaam goed weer. De geschiedenis van de hammaam wordt gekenmerkt door de tegenstelling tussen reinheid en zonde. Enerzijds kan men zich door wassing in het badhuis reinigen, anderzijds ligt het gevaar van zondige (erotische!) gedachten en handelingen steeds op de loer. De wassing vond immers meestal collectief en in bijna totale naaktheid plaats. In *Het Badhuis* keert deze paradox vaak terug en het lijkt alsof de auteurs, antropologe Buitelaar en arabist Van Gelder de paradox als rode draad hebben gebruikt in hun boek.

De westerse verbeelding van het badhuis wordt beschreven in het inleidende hoofdstuk. Alle vooroordelen komen ruimschoots aan bod en de lezer kan genieten van de kleurrijke illustraties. Het wemelt van de naakte vrouwen die loom tegen elkaar aan zitten en elk schilderij poogt iets erotiserends op te wekken. In de volgende hoofdstukken ontdoen de auteurs de hammaam van haar westerse projecties en schetsen een meer adequaat beeld van het ontstaan en functioneren van het badhuis.

Over de ontstaansgeschiedenis van de hammaam bestaat een legende. Hierin wordt beschreven hoe koning Salomo zich zorgen maakt over de harige benen van zijn aanstaande bruid, de koningin van Sjeba. Hij wilde haar wel trouwen maar dan zonder die harige benen. Salomo vroeg raad aan de *djinnies*

(geesten die zowel goed- als kwaadaardig kunnen zijn). Deze adviseerden hem haar benen te scheren. Dit weigerde zij echter want ijzer had haar lichaam nog nooit beroerd. Salomo vroeg wederom raad en kreeg die na enig aandringen. De *djinnies* zouden een ontharingsmiddel, *noera* en een bad, *hammaam* voor haar maken. In deze legende wordt volgens de auteurs de hammaam tegelijkertijd gelegaliseerd alsook gedemoniseerd. Zowel de profeet Salomo, een voorganger van Mohammed in de ogen van de moslims als de *djinnies* spelen een rol bij het ontstaan van het badhuis. Zo heeft het badhuis al vanaf haar ontstaan twee kanten; een reine en een onreine. In werkelijkheid is het badhuis een erfenis van de Grieken en Romeinen waar de Arabieren pas in de zevende eeuw, door hun veroveringstochten mee in aanraking kwamen.

Een tweede paradox komt naar voren in het hoofdstuk *Het badhuis als publieke privé- plek voor vrouwen*. Het privé aspect ligt in de beslotenheid van een bezoek aan de hammaam. Mannen mogen dit onder geen beding verstoren. Het vrouwenbadhuis is een puur vrouwelijke aangelegenheid, ook het personeel moet uit vrouwen bestaan. Een bezoek aan de hammaam is echter ook een publieke zaak omdat de vrouwen zich wassen in gezelschap van andere vrouwen. Zo is het badhuis de uitgelezen plaats voor vrouwen om anderen die niet tot de *kraab*, de cirkel van familieleden, vriendinnen en burens die men beschouwt als verwanten of quasi-verwanten, behoren te ontmoeten.

In *Het Badhuis* beschrijven de auteurs de hammaam in brede zin. Niet alleen de ontstaansgeschiedenis en de gebruikelijke gang van zaken komen aan de orde. Er is ook aandacht voor de relatie tussen religie en het badhuis en ook de hammaam in de Arabische literatuur komt aan bod. Interessant is ook de aandacht die uitgaat naar de samenleving achter de hammaam. Al lezende begrijp je iets meer van de verhoudingen tussen man en vrouw en tussen religie en het dagelijkse leven in de islamitische wereld. Deze 'uitstapjes' zijn informatief maar het is jammer dat de auteurs op een aantal punten niet dieper ingaan op de materie daar waar het echt interessant begint te worden. *Het Badhuis* is echter een leuk en lezenswaardig boek. Voor diegenen die na het lezen zin hebben in een verkwikkend bezoek aan een hammaam is een adressenlijst opgenomen van de hammaams in Nederland en België. Hierbij moet wel rekening gehouden worden met de scheiding der seksen. Er zijn aparte bezoeken ingesteld voor mannen en vrouwen.

Arjen Zelders